

תוכן העניינים

ז	תודות
ט	שלמי תודה
יא	דבר העורך
יג	הקדמה
1	מבוא
	מוענים, עיתונים, נמענים 4
	אקולוגיה של תקשורת: הגדרות מושגיות 6
	מערך המחקר 11
17	פרק ראשון: על יהדות, רוסיות ותקשורת
	עיתונות בברית המועצות וברוסיה: מכלי שרת לכלי תקשורת 17
	יהודים ועיתונות יהודית בברית המועצות וברוסיה 23
32	פרק שני: תמונת המצב בשנות התשעים
	מוענים: יצרני העיתונות היהודית ברוסיה 32
	עיתונים: היבטים ארגוניים 51
	עיתונים: היבטים מבניים 52
	עיתונים: היבטים תוכניים 61
	הנמענים 73
96	פרק שלישי: תפקידי העיתונות בכינון הזהות היהודית
	במבט לאחור 96
	ראשית המאה העשרים ואחת: תצפית על ההווה 103
	מגמות עתידיות 104
107	נספחים
	לוח 1: ערי המחקר, אוכלוסייתן היהודית ועיתוניהן 108
	לוח 2: התפלגות תפקידי המוענים הפנימיים 109
	לוח 3: התפלגות השכלת המוענים הפנימיים על פי קבוצות גיל 110
	לוח 4: דירוג המניעים לכתיבה בעיתונות היהודית לפי ערים 110
	לוח 5: עיתוני המחקר 111

- לוח 6: התפלגות נושאים לפי עיתונים וערים 113
 לוח 7: התפלגות נושאים לפי אשכולות 114
 לוח 8: התפלגות הנמענים על פי מקום מגורים 115
 לוח 9: התפלגות גיל הנמענים על פי מקום מגורים 115
 לוח 10: התפלגות השכלת הנמענים על פי מקום מגורים 116
 לוח 11: תדירות ההשתתפות בפעילות באתר יהודי לפי מקום
 מגורים 116
 לוח 12: התפלגות לפי גיל ומין של תדירות ההשתתפות בפעילות
 באתר יהודי 117
 לוח 13: התפלגות סיבות להשתתפות בפעילויות באתר יהודי
 לפי ערים 117
 לוח 14: העדפות של אמצעי תקשורת ישראליים לפי מקום
 מגורים 118
 לוח 15: תפיסת חדשנות בתקשורת הישראלית לפי מקום מגורים
 ונושאים 118
 לוח 16: הבעת אמון בתכני אמצעי תקשורת ישראליים ועיתונות
 יהודית-רוסית לפי נושאים ומקום מגורים 119
 לוח 17: מידת האמון בתקשורת לפי השכלה 120
 לוח 18: מדד הביקורתיות באמצעי התקשורת הישראליים 120
 לוח 19: ספרות יהודית בבתי המשיבים על פי השכלה 121
 לוח 20: תרומת צריכת עיתונות יהודית ותקשורת ישראלית לזהות
 יהודית 121

122

רשימת המקורות

131

מפתח שמות ועניינים

הקדמה

ספרו של ד"ר יובל שחל, **נְאֻשָּׁה פְּרָסָה: עיתונות יהודית ברוסיה הבתר־סובייטית**, עוסק בחקר העיתונות של הקהילה היהודית ברוסיה, זו שנותרה או בחרה להישאר שם לאחר הגלסנוסט והפרסטרויקה ולאחר העלייה הגדולה לישראל של שנות התשעים של המאה הקודמת. הספר דן בתרומתה של עיתונות זו לזהות היהודית־רוסית המתגבשת מחדש. הוא מבוסס על מחקר בינתחומי הכולל ניתוח סוציולוגי־רוסי רחב יריעה של תקופות שונות בהיסטוריה הסובייטית, והשינויים שחלו בה בתקופת הפרסטרויקה והגלסנוסט. המחקר מתמקד בקורותיה של יהדות רוסיה, בתהליכים חברתיים שעברו על קהילה זו בשנות התשעים, באופן השתלבותה במציאות החדשה ובתרומת העיתונות לגיבוש זהותה ועמדותיה של יהדות זו לרוסיות, ליהדות ולמדינת ישראל.

ד"ר יובל שחל החל להתעניין בחברה הרוסית ובתרבותה כבר בעבודת המאסטר שלו בהנחייתו של פרופ' מיכאל אגורסקי, ולאחר מותו הפתאומי של המנחה, סיים את העבודה בהנחייתה של ד"ר יהודית אליצור. כאשר יצא מטעם הסוכנות היהודית לשליחות בחבר העמים, החליט להמשיך בלימודיו לתואר השלישי ולחקור את ההיבטים החברתיים וההיסטוריים של העיתונות היהודית ברוסיה שלאחר שנות הפרסטרויקה והגלסנוסט. העבודה שהעבודה נעשתה בהנחיית סובייטולוגים וחוקרי תקשורת יש לה משמעות רבה. יובל נדרש להעמיק ולהרחיב את הידע שלו על החברה הרוסית, ואיסוף הנתונים הייב אותו לנסוע ברחבי רוסיה ולהיפגש עם אינספור אנשים. במשך תקופה זו הוא עבר מהפך אינטלקטואלי ואישי: הוא למד את השפה הרוסית, התאהב בתרבות הרוסית ופיתח זהות פרופסיונלית יחידאית המשלבת בהצלחה עיסוק בתחומי ידע שונים. יחד עם זאת, הוא שמר על זהותו האישית המורכבת, זהות ישראלית מלאת ניגודים של אינדיווידואליסט וקיבוצניק, חייל ומפקד נערץ בצה"ל ופעיל שמאל מוצהר.

הספר כולל שלושה רכיבים מרתקים בשיח האינטלקטואלי ומאחד שלושה היבטים שלא חוברו עד עתה: חקר ההיסטוריה של יהדות רוסיה, קהילה ישנה/חדשה

המתהווה בעריה המרכזיות של רוסיה בתקופה מרתקת שבה מתעצב השלטון הלאומי של כל אחת ממדינות ברית המועצות לשעבר; חקר תולדות העיתונות היהודית; חקר מקומה של העיתונות בעיצוב זהות לאומית לנוכח התפרקות כפולה, זו של ברית המועצות וזו של יהדות ברית המועצות שחלקה הגדול עזב לישראל ולמערב. להיבט זה של גיבוש הזהות החדשה עשויות להיות השלכות גם לגבי התהליכים העוברים על קהילות יהודיות במקומות אחרים בעולם, כאשר הן נחשפות לשינויים חברתיים מהירים או כאשר רוב חברי הקהילה עולים לישראל.

המחקר שעליו מבוסס הספר מעוגן בתאוריות ובמחקרים קודמים מתחום חקר התקשורת העוסקים בהיבטים המוסדיים של התקשורת ותרומתם של אמצעי התקשורת בכלל ועיתונים מודפסים במיוחד לגיבוש ולחיזוק זהות קהילתית. רקע זה והשאלות הנגזרות ממנו הופכים את העבודה לנגישה ומעניינת לקהלים רבים: חוקרי תקשורת ותרבות, חוקרי עיתונאות בכלל וחוקרי ההיסטוריה של העיתונות בפרט.

ייחודו של הספר נובע גם מחידוש בחקר התקשורת. בדרך כלל ספרים העוסקים בחקר התקשורת מייחדים את הכתיבה למרכיב אחד בתהליך התקשורת, דהיינו לדיון במוסדות התקשורת, בתכני התקשורת או בנמעניה. במחקרו המקיף בחן יובל שחל את העיתונות היהודית על כל מרכיביה המוסדיים: מבנה ההוצאה לאור, העורכים שעמדו בראשה והעיתונאים שהשתתפו בה, אופי הפרסומים ותכניהם ואף קהלי הקוראים של עיתונות זו. במילים אחרות, הספר מציע התבוננות ברוזמנית בכל התהליך התקשורת, כאשר כל חלק מעוגן בנתונים מפורטים המסייעים בהבנתו של התהליך בשלמותו. החידוש במחקר הנוכחי נעוץ בראייה מקיפה וממצה של התופעה הנחקרת.

הספר נכתב על בסיסה של עבודת שדה מקיפה וממצה. הנתונים נאספו בארבע ערים מרכזיות ברחבי רוסיה – מוסקבה, פטרבורג, יקטרינבורג, רוסטוב – ובערי שדה הסמוכות לערים אלה. המידע נאסף במגוון של שיטות מחקר: ראיונות עומק, תצפית משתתפת, ניתוח תוכן וסקר מקיף שכלל 900 מראיינים שענו על שאלונים מובנים. בעת איסוף הנתונים שהה יובל שחל תקופה ארוכה ברוסיה, למד את השפה הרוסית והתערה בתרבות הרוסית. נוכחותו במקום והידע שצבר אפשרו לו להתגבר על קשיים שנבעו מן המצב ששרר בברית המועצות דאז ולהגיע לקורפוס של מידע במידה גבוהה של אמינות.

ממצאי המחקר מצביעים על קיומו של קהל גדול של קוראים הנאמנים לעיתונות היהודית-רוסית, מאחר והיא מהווה חלק מרכזי ממרחב הקריאה שלהם. עיתונות זו היא גורם רלוונטי ובעל השפעה בהבניית הזהות היהודית של הקוראים. לצד זיקה לעם היהודי, הבניה זו כוללת גם זיקה למדינת ישראל, זיקה שאיננה בהכרח מחייבת עלייה. ממצאים אלה מעניינים גם על רקע התפתחותה היוצאת דופן של העיתונות הרוסית בקרב העולים לישראל בשנות התשעים.

הקדמה

טו

הממצאים מלמדים על עיתונות המופקת בהתאם למשאבים המוגבלים של הקהילה בתדירות בלתי קבועה על ידי אנשים שאין זה עיסוקם המקצועי, אך הם עושים זאת בהרגשת שליחות ומתוך אמונה בתרומה של פעילותם לחיי הקהילה ולגיבושה. התכנים עוסקים בשאלות של הקהילה המקומית וכן בשאלות הקשורות לישראל בכלל ולקהילה הרוסית בישראל בפרט. עבור קוראי העיתונים המבקרים במרכזים קהילתיים לשם השתתפות בפעילויות תרבות וחברה, הקריאה מוגדרת במחקר כ'קריאת ספרייה' או 'קריאת בית קפה'. סוג קריאה כזה הוגדר על ידי הפילוסוף הגרמני יורגן הברמאס כמרכיב חיוני בהבניה החברתית של המרחב הציבורי. יתר על כן, המחקר מלמד כי למרות ההיקף המוגבל של ההפקה, התוכן, ההפצה והקריאה של עיתונות זו, בחברה אוריינית המעניקה ערך גבוה למילה המודפסת יש משקל חשוב ביותר לתהליך ההבניה של 'מרחב קריאה', כאשר התקשורת הפנים-קהילתית אחראית לגיבושה וחיזוקה של הזהות היהודית הרוסית החדשה, הן כלפי פנים והן כלפי חוץ.

ספרו של יובל שחל הוא עדות לכך שמחברו היה חוקר קפדן ודקדקן בעל ראייה מעמיקה הכוללת גם פרספקטיבה היסטורית. שחל סרטט במשיכות מכחול רחבות את התקופה של שנות התשעים תוך התייחסות להיסטוריה, לתרבות ולחברה של אותה תקופה והתמקדות בהיסטוריה הארוכה של החיים היהודיים ברוסיה. בסגנון שונה אך משלים, הוא צייר ביד אומן ויזיטות קצרות על בני אדם שנטלו חלק באירועים אלה. חשיבותו של המחקר נגזרת מהיותו ניתוח סוציולוגי והיסטורי מקיף של תקופה ייחודית וחד-פעמית של שינוי חברתי שהסתיימה עם סופה של המאה שעברה.

מיד לאחר סיום עבודת הדוקטור פרסם יובל שחל מאמר המצטיין בכותרת 'יובלית' אופיינית – 'איסאק באבל – סופר צבאי (אם לא למעלה מזה)'. המאמר, שהתפרסם בכתב העת קשר, הוא פנינה מחקרית וסגנונית על אופני הכיסוי התקשורתי של מלחמות, נושא שלצערנו מאוד אקטואלי בחברה הישראלית. במאמר זה באה לידי ביטוי יכולתו המופלאה של יובל להיכנס לעורם ולתודעתם של בני אדם; כישרון שניכר גם בניתוח הראיונות שעשה עם אנשי התקשורת וצרכניה בקרב הקהילות היהודיות. במאמר זה השתחרר שחל מכבלי הכללים הנוקשים של עבודת הדוקטור, נתן דרור לנטיית לבו והתמקד בכתביו של אדם אחד. מתוכם הוא הצליח להגיע למסקנות כלליות על סיקור מלחמות ועל תפקידו הייחודי של הסופר הצבאי. במאמרו הוא מנתח את הטקסטים של הסופר היהודי איסאק אימנולוביץ' באבל, שנולד באודסה בשנת 1894 והוצא להורג על ידי שלטונות ברית המועצות באוגוסט 1940 באשמת השתייכות לקבוצת טרור טרוצקיסטית. הטקסטים הם רשימות שפרסם באבל בפרש האדום, עיתון חיל הפרשים הראשון של הצבא האדום במהלך המערכה נגד הפולנים מיוני עד ספטמבר 1920. זהו ניתוח מקרה ייחודי ומעניין של ריבוי זהויות של אדם אחד: זהותו של יהודי המזדהה עם בני עמו; זהותו של קומוניסט ולוחם רוסי בצבא

האדום בחיל הפרשים הקוזאקים; וזהותו הפרופסיונלית כסופר צבאי המדווח מהשטח. המאמר מתייחס לכתיבתו ואישיותו של איסאק באבל, אך לדעתי בדבריו מהדהדת אמפתיה וגם הזדהות אישית רבה עם אישיותו של הסופר.

כך כתב יובל שחל על סגנונו ותרומתו של איסאק באבל, דברים שבמידה רבה מתארים גם את סגנונוֹ־שלו: 'באבל כתב כתיבה אישית מאד [...] הלך במקרים רבים אחרי צו ליבו או עם המוזה שלו וכתב כפי שראה לנכון: כתיבה אישית מאד, עזה ודחוסה, עמוסה בדימויים במקומות שלכאורה אינה נחוצים [...] השפה החד־פעמית שלו'. ובהמשך: 'כמו יוצרים רוסים אחרים היה גם הוא קרוע בין מספר זהויות שכולן הופיעו בכתביו וניהלו זו עם זו רב שיח מרתק'.

בסיום המאמר ממליץ יובל שחל ללמד את כתביו של באבל בבתי ספר לעיתונאות וטוען שעצם החשיפה לטקסטים אלה תיטיב עם עיתונאים לעתיד וגם עם איסאק אימנואלוביץ' באבל שראוי לו וראוי לנו שלא במהרה יישכח'. אני משוכנעת שגם הקריאה בספרו של יובל שחל תיטיב עם קוראיה ותיטיב עם יובל שחל שראוי לו וראוי לנו שלא במהרה יישכח'.

חנה אדוני, ירושלים, יוני 2009